

УДК 332.15:631.6.02 (477.7)

DOI 10.35433/naturaljournal.1.2023.109-122

ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ЧИННИК В ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІЙ ОЦІНЦІ ДЕГРАДАЦІЇ ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ РЕГІОНУ

В. В. Стецюк¹, О. А. Остапенко²

Йдеться про історичні аспекти господарського освоєння території Північного Причорномор'я, яке різною мірою впливало на стан та трансформацію його ґрунтового покриву. Здійснено огляд історичних джерел, у яких викладено форми суспільного устрою, що зумовлював можливість та необхідність використання земельних ресурсів. Обґрунтовано актуальність цілеспрямованого аналізу археологічної та історичної періодизації в господарському освоєнні дослідженої території, представлено коментарі фактичного матеріалу щодо ймовірності певних впливів на якість ґрунтового покриву, визначено етапи, упродовж яких стан ґрунтового покриву перебував під значним впливом певних чинників природного та антропогенного походження, надано авторську оцінку існуючих на той час проблем щодо змін у масштабах поширення оброблюваних земельних угідь та змін їхньої якості. Висновки визначають необхідність спрямування концентрації дослідницьких зусиль на встановлення співвідношень і виведення закономірностей формування ґрунтового покриву у геоморфологічному середовищі, його перетворення унаслідок зростання чисельності населення, різноманітності господарського використання, потужних меліоративних заходів. Різноманітність тектонічних закономірностей в орографії та річковій мережі, строкатість стратиграфічних та літологічних комплексів ґрунтоутворюючих порід, значні відмінності в геоморфологічній будові, складні комбінації значних площ поширення «фонових» генетичних типів ґрунтів та локальних ділянок поширення строкатого ґрунтового покриву, а також історично обумовлена послідовність заселення регіону складають спектр положень аналізу історії використання земельних ресурсів.

Наведений історичний екскурс вказує на необхідність спрямування концентрації дослідницьких зусиль на встановлення співвідношень і виведення закономірностей формування ґрунтового покриву у геоморфологічному середовищі, його перетворення унаслідок зростання чисельності населення, різноманітності господарського використання, потужних меліоративних заходів. Вказаний регіон сучасної України, на наш погляд, може інтерпретуватися як ключовий для усього Причорномор'я, оскільки охоплює властиву усьому регіону сукупність тектонічних, літологічних та геоморфологічних особливостей доквілля, інших складників доквілля, в тому числі – різноманітність тектонічних закономірностей в орографії та річковій мережі, достовірні та ймовірні тектонічні порушення та ділянки висхідних та низхідних тектонічних рухів слабкої активності,

¹ професор, доктор географічних наук,
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
e-mail: geomorphology@ukr.net
ORCID:0000-0001-9593-0419

² аспірантка
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
e-mail: olena.osstapenko@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9004-0804

строкатість стратиграфічних та літологічних комплексів з підвищенням і зниженням заляганням фундаменту нахиленої увалистої та горизонтальної пласкої рівнини на неогенових відкладах, значні відмінності в геоморфологічній будові окремих територій Причорномор'я, обумовлених присутністю різних морфологічних ознак, генетичних типів рельєфу, часом формування різних геоморфологічних таксонів та інтенсивністю перебігу сучасних геоморфологічних процесів, значні площі поширення «фонових» генетичних типів ґрунтів (переважно на межиріччях), та локальні ділянки поширення строкатого ґрунтового покриву, обумовленого значною роллю рельєфу земної поверхні, історично обумовлена послідовність заселення регіону і відповідно – різна міра активності господарської діяльності, зумовлена зміною характеру господарської діяльності – від локального навколо поселень та у приморській зоні, до регіонального, пов'язаного з експансією аграрного виробництва і розвитком зрошувального землеробства.

Ключові слова: етапи освоєння земельних ресурсів, зміни ґрунтового покриву, Північне Причорномор'я.

THE DEVELOPMENT OF THE TERRITORY OF THE NORTHERN BLACK SEA AS A FACTOR IN THE ECOLOGICAL AND GEOMORPHOLOGICAL EVALUATION OF THE DEGREE OF THE SOIL COVER OF THE REGION

V. V. Stetsyuk, O. A. Ostapenko

The article dwells upon the economic development of the territory of the Northern Black Sea Coast, which in various ways affected the state and transformation of its soil cover. An overview of historical sources, which outlines the forms of public order, which determined the possibilities and necessity of using land resources. The relevance of the purposeful analysis of archaeological and historical periodization in the economic development of the studied territory was substantiated, comments on the actual material on the probability of certain impacts on the quality of soil cover were presented, the stages during which the state of the soil was influenced by certain factors of natural and anthropogenic origin, the author's assessment of the existing at that time, problems regarding changes in the extent of spread of cultivated land and changes in their quality.

The conclusions determine the need to focus the concentration of research efforts on the establishment of correlations and the emergence of patterns of soil formation in the geomorphological environment, its transformation as a result of population growth, the diversity of economic use, and powerful melioration measures. The variety of tectonic patterns in the orographic and river network, the variability of stratigraphic and lithological complexes of soil forming species, significant differences in the geomorphological structure, complex combinations of significant areas of distribution of "background" genetic types of soils and local areas of the spread of colorful soil cover, as well as historically determined sequences of settlement of the region make up the range of analysis of the history of land use.

The given historical excursion points to the need to focus research efforts on establishing relationships and deriving regularities of soil cover formation in the geomorphological environment, its transformation as a result of population growth, a variety of economic uses, and powerful reclamation measures. This region of modern Ukraine, in our opinion, can be interpreted as a key one for the entire Black Sea region, as it encompasses the set of tectonic, lithological and geomorphological features of the environment, other components of the environment, characteristic of the entire region, including the variety of tectonic regularities in the orography and river network, reliable and probable tectonic disturbances and areas of ascending and descending tectonic movements of weak activity, variegation of stratigraphic and lithological complexes with increased and decreased foundation of the inclined undulating and horizontal flat plain on Neogene deposits, significant differences in the geomorphological structure of individual territories of the Black Sea region, due to the presence of various morphological features, genetic types of relief, the time of formation of various geomorphological taxa and the intensity of modern geomorphological processes, significant areas of distribution of "background" genetic types of soils (mainly at the interfluves), and local areas of the distribution of variegated soil cover due to the significant role of the relief of the earth's surface, the historically determined sequence of settlement of the region and, accordingly, a different degree of economic activity, caused by a change in the nature of economic activity - from local around settlements and in the coastal zone, to regional, associated with the expansion of agricultural production and the development of irrigated agriculture.

Key words: stages of development of land resources, changes of soil cover, Northern Black Sea region.

Вступ

Історія освоєння і використання земельних ресурсів південної частини України складна і неоднозначна. З одного боку високий потенціал чорноземів, південних чорноземів та каштанових ґрунтів зобов'язував до інтенсивного використання цього природного надбання регіону, з іншого – неспокійна суспільна історія розвитку унеможлиблювала планомірне ефективне використання ґрунтового покриву та реальні (планові або неумисні) стабілізуючі заходи.

Серед чинників формування, використання та деградації ґрунтового покриву, як відомо, неабияка роль належить рельєфу земної поверхні, його властивостям та здатності опиратися або піддаватися деградаційним процесам. І хоча відносна одноманітність рельєфу Північного Причорномор'я, здавалося б, утруднює індикацію ролі рельєфу у формуванні та використанні ґрунтового покриву регіону, все ж таки особливості земної поверхні різним чином впливали на ступінь господарського освоєння, а, відтак, на земельні ресурси.

Матеріал і методи

Чимало наявних джерел вказують на неможливість встановлення ролі первісної людини у трансформаціях ґрунтового покриву. Однак, окремі відомості про тогочасний стан ґрунтів представлені у працях В. Золотуна (1974), де аналізуються деякі показники стану ґрунтів під курганами Півдня України, у праці «Ґрунти Траянових валів» (Дмитрук, Матвіїшина, Слісарчук, 2008), у монографії Ф. Лісецького «Пространственно-временная организация агроландшафтов» (2000) та деяких інших. Це може служити достовірною моделлю для порівняння змін якості ґрунтового покриву за історичний час і тим самим викликати зацікавлення як вузького кола фахівців ґрунтознавства так і широких кіл, що досліджують стан довкілля і здійснюють прогнози його розвитку.

Історія господарського освоєння території Північного Причорномор'я свідчить про певний *локальний вплив* на стан довкілля та його складників, тому, вважається доцільним згадати основні етапи заселення цього регіону та ймовірні наслідки впливу етносів на природне середовище.

Результати та обговорення

В цілому, господарське освоєння дослідженої території за археологічними свідченнями бере початок у XVI–XII ст. до н. е., де степовий Південь України перебував під локальним впливом *зрубної археологічної культури*.

Висновки щодо стану ґрунтового покриву можна прогнозувати, виходячи з місць поширення жител давньої людини, які на ті часи являли собою напівземлянкові оселі. Інший спосіб відомостей про стан ґрунтового покриву – аналіз розташування поховальних споруд-курганів, для утворення яких мало здійснюватися переміщення значних мас ґрунту, що призводило до консервації ґрунтових показників під такими спорудами і до збіднення ґрунтового горизонту у місцях відбору земляних мас. Дерев'яні зруби давніх могил мусили мати джерелом їхньої появи окремі лісові масиви степової зони, а також ліси Геродотової Гілеї (сучасного лівобережжя гирлової частини Дніпра і Олешківських пісків).

Знахідки кераміки цієї культури наводять на думку про існування у берегових урвищах відслонень червоно-бурих глин, які видобувалися первісним гончарством. Вкупі з бронзово-ливарним виробництвом це дає припущення про існування примітивних знарядь для полювання та обробки землі, тобто, тогочасна трансформація ґрунтового покриву залишається мінімальною.

Деякі припущення щодо стану ґрунтового покриву на ті часи можуть дати відомості про сприятливі кліматичні умови ранньої та середньої фази доби пізньої бронзи у Східній Європі. Дослідники цього часу

одностайні у тому, що здебільшого теплий та вологий клімат сприяв різкому підйому виробничих форм господарства, тому у XVIII–XIII ст. до н. е. спостерігається максимальна щільність заселення усіх регіонів східноєвропейського степу та лісостепу. Йдеться, навіть, про демографічний вибух у середовищі зрубної спільності, пік якого припадає у причорноморському степу на XIV–XIII ст. до н. е., що призвело до виснаження природних ресурсів, ймовірно – і ґрунтового покриву у місцях його інтенсивного використання (навколо поселень), та розпаду зрубної культурно-історичної спільноти. Наступна зміна кліматичних умов на сухі та прохолодні у сукупності з перенаселенням призвело до катастрофічних наслідків, які представлені різким скороченням чисельності населення, що за археологічними даними, простежено у зменшенні кількості поселень і їхніми культурними перетвореннями.

Не відбувається очевидного впливу на стан ґрунтового покриву і *на початку залізного віку*. Так, корені наступного етапу існування археологічних культур – кіммерійців (IX – перша половина VII ст. до н. е.), які у змозі були здійснювати деяку трансформацію ґрунтового покриву, зазвичай шукають у зрубній культурі Північного Причорномор'я. Щоправда, археологічні джерела орієнтують дослідника на такі головні заняття цього етносу, як скотарство (зокрема, конярство) та ведення воєнних дій. Завойовницькі походи на сусідні території припускають наявність певних центрів мешкання кіммерійців, куди їхні бойові підрозділи поверталися зі здобиччю. Відповідно і зміна стану ґрунтового покриву мала відбуватися саме там. Однак, на сьогодні, таких місць не виявлено, тому стверджувати про участь цієї археологічної культури у доведеному впливі на стан ґрунтового покриву та його змінах на сьогодні немає підстав.

Доведеним певний вплив

скіфської археологічної культури на ґрунтовий покрив можна вважати у регіонах, де розташовані скіфські городища. Вони зосереджені на значній за площею території (від Котельви-Гелона до Немирова), практично на теренах розквіту трипільської археологічної культури.

Алазони та каліпиди (їх історики пізніше назвуть уличами і тиверцями), які мешкали поміж пониззями Дністра, Південного Бугу та Дніпра на думку деяких авторів (Буданова, 2011; Залізник, 1994; Наливайко, 2007), також були осілими землеробами, отже, у контексті дослідження Північного Причорномор'я разом і за аналогією із царськими скіфами могли здійснювати чи не перший *значний вплив на ґрунтовий покрив* цього регіону України.

Наступний етап розвитку археологічних культур на території Північного Причорномор'я, пов'язаний з можливими змінами ґрунтового покриву, характеризується *діяльністю етносу сарматів*, які з'явилися тут у III ст. до н.е. Наявні джерела не дають відомостей про характер їхнього господарювання, окрім згадок про войовничість та агресивність, пов'язаних з необхідністю розширення свого життєвого простору. Такий екстенсивний характер діяльності очевидно був неспроможний здійснювати суттєві зміни природного середовища, можна стверджувати лише про деякі локальні зміни в одноманітній природі степової зони України. Бідність археологічного матеріалу тієї доби, а найбільш відомою пам'яткою є сарматський курган Соколова Могила на Миколаївщині, неспроможна аналізувати хоч деякі зміни ґрунтового покриву дослідженої території. Все ж античні міста-держави Північного Причорномор'я, які сформувалися у період від VIIст. до н.е. по IVст. н.е., мусили існувати і плідно розвиватися за *допомоги інтенсивного агротехнічного виробництва* тих часів, що заставляє очікувати певних змін

якості ґрунтового покриву у значних за площею ареалах навколо них.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я та менші сарматські поселення упродовж III-IV ст. занепадають під тиском готів та гунів. Численні історичні матеріали надають відомості про те, що у II ст. н. е. готи (германські племена) з'явилися у Північному Причорномор'ї, витіснили частину сарматів за Дон, зруйнували міста Ольвію, Тіру, Танаїс, захопили Крим. Уцілів лише Херсонес. У III ст. на території України готи створили державу Рейхготланд. Найбільшої могутності вона досягла за часів правління готського вождя («рекса», «конунга») Германаріха (IV ст.) та його наступника Вінітарія (IV ст.). В IV ст. готи прийняли християнство.

У подальшому чи не уся територія Північного Причорномор'я стає ареною впливу гунів – кочових тюркомовних азійських племен, які з'явилися в Причорномор'ї у IV ст., але відносно нетривалий час їхнього перебування тут не дає підстав очікувати значного впливу на якість ґрунтового покриву. Аджі, підкоривши аланів, вони перемогли готів й антів, зайняли величезний простір між Доном і Карпатами. V ст. вони перемістилися в Панонію (Угорщина). Таке розосередження та постійні військові походи призвели до того, що у середині V ст. після поразки від римлян в битві на Каталаунських полях гунська держава розпалася.

Деякі висновки щодо використання та відповідних трансформацій ґрунтового покриву Північного Причорномор'я можна зробити з відомостей, викладених В. Пащенко (2011). У наведених описах сільськогосподарських земель у полісах Північного Причорномор'я зазначається, що на території теперішньої України перший досвід кадастрових описів земель склався у Північному Причорномор'ї, у хорах (сільськогосподарських ареалах) приморських полісів – міст-держав, спочатку давньогрецьких, а потім

римських. Херсонес, Біляус, Пантіпакей на території Криму, Ольвія і Тіра у північно-західному Причорномор'ї, інші античні поліси, а пізніше візантійські та генуезькі колоністські державні утворення мусили себе забезпечувати фінансово через оподаткування власності. Тому кожна причорноморська держава вела свою систему кадастрування земель, які підлягали оподаткуванню. Причорноморські поліси – колоністські міста-держави – мали вигідне просторове розташування і переважно міцну економіку. Сторіччями вони підтримували у своїх аграрних хорах продуктивне й раціонально організоване сільське господарство – рільниче, зокрема зернове, та виноробне й плодоовочеве. Відповідно там була добре поставлена й кадастрова справа. Наразі, ці види сільськогосподарського виробництва тісно пов'язані з оброблюваним землеробством і певним чином змінювали ґрунтовий покрив регіону.

Морфологічно виразний вплив антропогенної діяльності на рельєф, а відтак – на ґрунтовий покрив Північного Причорномор'я можна простежити на прикладі давніх фортифікаційних споруд. Саме у зв'язку з давньою Троєю іноді розглядали й існування у Північному Причорномор'ї так званих Траянових валів – незвичних фортифікаційних споруд із ґрунту та верхніх шарів осадових порід, що являють собою канави з насипаними біля них валами, залишки яких можна бачити й досі. Вони тягнуться на сотні й тисячі кілометрів від Подунав'я до Оки, перетинаючи у різних напрямках і декілька разів українське Причорномор'я, Молдову, Крим і Тамань. Залишки їх є і на південному заході та півночі Польщі, де їх називають Шльонськими валами, валами Хороброго або старими окопами, а також у Румунії між Дунаєм і Чорним морем біля міст Чорновода й Констанца.

Відомо, що територія розміщення

Траянових валів характеризується своєрідними ландшафтно-екологічними умовами, які впливали на формування ґрунтового покриву. Вкажемо на роботу В.П. Золотуна (1974), де йдеться про еволюцію ґрунтового покриву півдня України протягом останніх 5000 років. Ним встановлено, що *вивчення асинхронних ґрунтів на плато вододілів дозволило отримати дані про зміни у часі: морфологічних ознак, засоленості, гранулометричного та агрегатного складів, асоціацій шаруватих мінералів та властивостей ґрунтів.* Не можна відкидати присутність у згаданому процесі участі такого складника трансформації ґрунтів, як землеробство згаданих етносів, що могло впливати, зокрема, на засоленість та, подекуди, на агрегатний стан ґрунтів.

Іншими дослідниками встановлено, що упродовж другої половини голоцену, клімат безперервно змінювався, але мав загальний тренд зменшення континентальності, а вже на початку V ст. до н.е. набув рис сучасного. Швидкість утворення ґрунту за цей період характеризується *нерівномірністю та має тенденцію до зменшення, яка більш різко виражена на півдні.* Власне ґрунтовий покрив еволюціонує від світло-каштанових до каштанових – темно-каштанових – південних чорноземів – звичайних чорноземів (Дмитрук, 2008).

За поширеного уявлення про етнічну історію Давньої України як сповнену міграцій і колонізаційних рухів, історія таврів від самих першопочатків пов'язана з Україною, з Кримом. На тлі «прийшлих» кімерійців, скіфів, сарматів, гуннів і десятків інших народів нашої давньої історії, *таври* у розумінні сучасних істориків постають чи неєдиним народом-автохтоном. На їхнє переконання етнонім таври простежується тут упродовж значного історичного відтинку: він першим постає серед етнічних найменувань Північного Причорномор'я (у Гомера, близько XVI

ст. до н. е.) і зникає лише через два з половиною тисячоліття – у XIII ст., після монгольської навали на Русь. Цей етнос-автохтон запровадив виноградарство й оброблюване землеробство, зокрема, запряг биків для оранки землі, що докорінно змінило природний процес трансформації ґрунтового покриву.

Також, у Північному Причорномор'ї певний вплив на трансформацію ґрунтового покриву могли справляти інші етноси, зокрема зі складовою частиною скіфського етносу – *гелонами* пов'язувалося інтенсивне землеробство та виноградарство, вирощування злаків у приморській області на лівобережжі Дніпра (Наливайко, 2007), поблизу так званого Ахіллового бігу (сучасна Тендрівська коса). Тут природний розвиток ґрунтового покриву також міг відчувати на собі вплив оброблюваного землеробства.

Ймовірно, перший значний вплив діяльності людини щодо використання земельних ресурсів належав такому етапу в історії України, як антична епоха у Причорномор'ї – VII ст. до н.е. – IV ст. н.е. На той час перенаселеність Греції, відсутність вільних земель, інтенсивний розвиток торгівлі у Середземномор'ї та низка інших геополітичних причин обумовили експансію колонізації Північного Причорномор'я і першим грецьким поселенням у цьому регіоні стала Борисфеніда на о. Березань. У подальшому греки заснували Ольвію, Херсонес, Тіру, Феодосію, Ніконій, Керкініду. Цей немалий перелік одразу дає зрозуміти, що острівне розташування першого міста-держави на острові Березань, поставило завдання вирощування сільськогосподарської продукції і таке мало статися на материковій частині регіону. Щільна мережа сільських поселень виникла також навколо Ольвії, де розташовані родючі південні чорноземи та інших полісів. Тодішні аграрії забезпечували міста-держави продукцією оброблюваного

землеробства (пшениця, ячмінь, просо, жито), й досі зберігаються у межиріччі Південного Бугу та Березані високоефективне виноградарство та садівництво. Сільськогосподарська продукція служила як для забезпечення життєздатності місцевого населення, так і для торгівлі з іншими землями. Згадку про інтенсивне перетворення ґрунтового покриву навколо міст-держав несуть місцеві топоніми, на кшталт, урочище «Сто могил»¹, а також численні кургани межиріччя. Існують також достовірні наукові свідчення збільшення числа просторово-часових структур в морфологічній будові земельних ресурсів старого освоєння, що обумовлено тривалою історією прямих та опосередкованих антропогенних трансформацій ґрунтового покриву та ландшафтних відмін межиріччя Південного Бугу та Березані (Лісецький, 2000).

Археологічна періодизація України у подальшому вказує на низку історичних етапів розвитку держави, з плином яких не відбувалося значне використання земельних ресурсів у Північному Причорномор'ї. Печеніги, які з'явилися у південноукраїнських степах наприкінці IX ст., половці, які витіснили печенігів із Причорномор'я у першій половині XI ст., хоча й здійснили до початку XIII ст. кількадесят великих походів на Русь, все ж залишалися кочовиками і не використовували родючі землі півдня України.

Кочові народи залишили помітний слід в історії України. Протягом століть вони впливали на розвиток українських земель, на формування матеріальної і духовної культури населення країни. Перелік часів мешкання кочових народів у південноукраїнських степах, попри

свій значний спектр, не вказує на можливості інтенсивного використання земельних ресурсів дослідженої території, а має лише пізнавальне значення.

Складною і суперечливою постає, за численними свідченнями історичних джерел, історія Північного Причорномор'я у часи Золотої Орди. Як відомо, ця держава кочівницького типу існувала між 1240 – 1502 роками у степах Східної Європи (що стосується дослідженої території) та Центральної Азії і Західного Сибіру. Обмежені відомості про характер господарювання на землях дослідженої території можна отримати історичних джерел, які вказують на збори від підкорених земель – «давати їм десятку частину від всього – як від людей, так і від майна». Були встановлені податки з плуга («плужне»), мито, податок з двору («подвірне»), корм (перевезення і утримання ханських послів). Переписи населення і майна були регулярними, а перший такий перепис відбувся у Південній Русі на рубежі 1245-1246 рр. Тим самим *ідентифікуються певні види господарської діяльності*: пасовищне тваринництво, орне землеробство, домашнє тваринництво, городництво, які свідчили про певне використання земельних ресурсів регіону.

Наведені дані передбачають існування численних поселень на дослідженій території та окремих господарств. Свідчення історичних джерел, топоніміка Північного Причорномор'я, народна творчість українського етносу, що мешкав в українських степах та інші ознаки формування етносів дають підставу зрозуміти місце розташування поселень (зазвичай у долинах річок та старих балках, при злитті декількох річок, ярів, балок). Розумінню цього сприяють дослідження українських ландшафтознавців, зокрема, В. Пашенка (1987), який констатує поширення переважно ерозійних ландшафтів, представлених вже згаданими формами рельєфу. Із цих

¹ - топонімічні пошуки на сьогодні є марними, оскільки після виселення німецького етносу більшість географічних назв була замінена радянськими назвами, які не мають ніякого відношення до історичних подій, відображених у справжній топоніміці.

фактів також можна скласти уявлення про характер господарської діяльності: плодоовочеве господарство у річкових долинах та вироблених великих балках, виноградарство на схилах зручної експозиції, оброблюване землеробство на прилеглих ділянках межирич.

Відповідно природний розвиток ґрунтового профілю зазначених місцевостей (по суті – форм рельєфу) та його подальша природна та антропогенна трансформація могли відбуватися за відомими закономірностями. Можна очікувати наявність на ті часи ерозійних процесів на схилах річкових долин (саме у степовій зоні мають місце ерозійно небезпечні опади з інтенсивністю 1-2 мм/хв.), процесів площинного змиву та ін., які могли виникати або активізуватися під впливом агротехнічної діяльності. Малоімовірно, що тогочасне сільськогосподарське землекористування супроводжувалося елементарними протиерозійними заходами, як це траплялося в античні часи навколо міст-держав, про що свідчать результати дослідження Ф. Лісецького (2000), оскільки статус кочівницької держави Золота Орда (на дослідженій території у подальшому – її Кримське ханство) не давав можливості стабільному розвитку господарської діяльності.

Історична інформація дозволяє стверджувати, що у Дикому Полі, яке простягалось від узбережжя Чорного та Азовського морів приблизно до південної межі Лісостепу України, не було постійних мешканців (а відтак і ознак інтенсивного оброблюваного землеробства), окрім козаків, які силою обставин здійснювали агресивні набіги і воєнні походи, але завжди поверталися на місце свого розташування – на Січ.

Конкретні знання про місцевості Дикого Поля обумовили те, що запорожці першими заселяли степові «пустелі» середньої та південної України. Їхні поселення започаткували у подальшому утворення міст і

містечок, які розвинулись із запорозьких зимівників, хуторів, сіл. Вони першими обробляли безлюдні території з родючими ґрунтами, придатними для вирощування зерна на межириччях та добре зволуженими ґрунтами річкових долин і балок, де могла вирощуватися городина. Зародження ефективного землеробства і сталого пасовищного та домашнього тваринництва призвело до використання земельних угідь у все зростаючому обсязі. На ці часи припадає початок певної трансформації ґрунтового покриву Причорномор'я, у тому числі – виникнення ерозійних процесів та процесів площинного змиву на схилах різного ухилу, оскільки саме по річкових долинах і великих балках (тут насамперед започатковувалися процеси на схилах) виникали і розвивалися поселення Дикого Поля. А при підніжжі схилів на делювіальних шлейфах, які відповідають у часі інтервалу формування першої надзаплавної тераси малих річок Причорномор'я, формувалися поселення і оброблялися родючі ґрунти, наміті тут процесами площинного змиву упродовж тисячоліть формування делювіальних шлейфів.

Історичні відомості про існування у межах «Вольностей Війська Запорозького» 53 поселень та окремих урочищ з 44 церквами, 13 каплицями, двох скитів та однієї молитовної ікони, функціонування 16 церковно-парафіяльних шкіл, а також трьох спеціальних шкіл, поліпшеного типу (Субтельний, 1991) заставляє припускати стабільність і тривалий час існування вказаних поселень, звідки випливає очевидність ведення постійної сільськогосподарської діяльності у царині рослинництва і тваринництва. Щоправда, господарство самої Січі спиралося переважно на полювання, рибальство, бортництво, а також солеваріння в гирлі Дніпра, але потреба в зерновому і круп'яному рослинництві, овочевій та городній продукції вочевидь

передбачала використання оброблюваного землеробства, звідки можна очікувати певної трансформації ґрунтового покриву. Турецько-татарські набіги час від часу зупиняли процес освоєння земельних ресурсів Дикого Поля, тому з відродженням наступного господарювання відроджувалися земельні ресурси.

Унаслідок приєднання Причорномор'я до Російської імперії значно змінилися масштаби господарської діяльності у цьому регіоні. Історичні відомості свідчать (Субтельний, 1991), що тепер до складу Південної України (Степу) входили володіння знищеної Запорізької Січі, а також Причорноморські землі, захоплені Росією внаслідок російсько-турецьких війн другої половини XVIII – початку XIX ст.

Загальновідомо, що імперський уряд заохочував також переселятися на вільні землі Півдня іноземних колоністів. Серед тих, хто переселився сюди упродовж першої половини XIX ст. найбільше було вихідців з Німеччини. Переселенські процеси стали причиною значної строкатості етнічного складу населення Півдня. Тут українці складали близько 74% населення, росіяни – 12%, молдавани – 9% (Данильченко, 2009). Серед інших народів, які населяли Південь, були серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї та ін. Кожен із етносів зазвичай приносив на землю Причорномор'я культуру своєї господарської діяльності, проте, вказані етнічні відміни регіону не могли ігнорувати основного природного потенціалу цих земель – надзвичайно сприятливої кліматичної обстановки та унікального родючого ґрунтового покриву. Слід зі значною часткою ймовірності припустити, що *розпочиналася їхня участь в освоєнні цього Краю з традиційного пасовищного тваринництва та садівництва, продовжувалася орним землеробством та пасовищно-стійловим утриманням худоби, виноградарством та, почасти – вирощуванням лікарських рослин.*

Історична довідка. Добре відомо, що наприкінці XVIII ст. численні родини німецьких менонітів на пропозицію імперського уряду перебралися до Російської імперії на її вільні землі. Цій категорії переселенців була обіцяна свобода віросповідання, вони були звільнені від військового обов'язку та усіх податків терміном на 10 років, було надано кожній родині 65 десятин землі та 500 рублів. Упродовж 1789 року менонітами була заселена Хортицька округа Катеринославського намісництва. Хвилі переселення менонітів визначили головну тенденцію освоєння значної території Північного Причорномор'я: меноніти прийшли надовго, а господарська діяльність була спрямованою на освоєння, насамперед, земельних ресурсів.

Історичні розвідки свідчать, що колонізаційний процес у цьому регіоні розвивався у декількох напрямках: шляхом використання принципу просторого землеволодіння (поміщицька колонізація), залучення іноземних переселенців та так звана «народна колонізація». Внесок іноземних переселенців у колонізацію Північного Причорномор'я був значним, проте, не остаточним. Тільки після ліквідації Запорізької Січі розпочалася масова урядова колонізація цієї території. У процесі колонізації Краю освоювалися різні види природних ресурсів Причорномор'я, найважливішим з яких були земельні. Констатується, що з понад 14,5 млн. десятин землі близько 60 % до кінця XVIII ст. були *розорані і інтенсивно використовувалися у землеробстві.* Традиційно, значна роль належала скотарству, найбільша частка належала великій рогатій худобі, коням і вівцям.

Наведені дані є особливо важливими у контексті цієї статті, оскільки є відправною точкою в аналізі причин трансформації ґрунтового покриву регіону. Саме інтенсивне заселення Дикого Поля дозволяє

розпочати дослідження чинників, які сприяли *початку інтенсивного використання земельних ресурсів*. Послідовність розвитку галузей господарства Північного Причорномор'я, як свідчать численні джерела, мала наступний вигляд: *тваринництво*, зокрема, вівчарство з його давніми традиціями у регіоні кочового господарства, *велика рогата худоба*, яка мала важливим споживачем на той час армію і флот імперії, *виноробство*, яке здавна було найпоширенішим заняттям мешканців Півдня, проте, зміни у попиті на світовому ринку (обвал цін на вовну у зв'язку з розведенням овець в Австралії і зростання попиту на хліб) сприяли виходу у лідери в господарстві Краю *виращування зернових культур*. Завдяки високій родючості південних чорноземів врожаї зернових культур тут у 1835 році «перевищували кількість посіяного зерна у двадцять разів». Вирощуванню зернових сприяла і велика кількість вільних земель, а зростання попиту на пшеницю за кордоном спонукало до освоєння цих земель. Зернові, вирощені на причорноморських землях, експортувалися до країн Європи та в Туреччину.

Різке зростання оброблюваного рослинництва у Північному Причорномор'ї мало ту особливість, що упродовж усього часу заселення регіону переважну більшість у національному складі переселенців становили українці, і саме ця етнічна група Краю з її традиційним «потягом до землі» домінувала у національному складі. Унаслідок цього український етнос відіграв вирішальну роль в заселенні та освоєнні Причорномор'я, яке, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєдналося до основної української етнічної території. З цього часу правомірно постає його назва – Південна Україна, яка перетворюється на одну із *головних баз товарного зернового господарства Російської імперії*.

Вже через нетривалий час

традиційно найбільшу питому вагу Південна Україна займала в хлібному експорті. Основна маса хліба для зовнішнього ринку надходила з родючих степів Причорномор'я і Приазов'я, де інтенсивно розвивалося капіталістичне землеробство. Відповідно, масштаби орного землеробства були значними і сприяли *розвитку ерозійних процесів та площинного змиву*.

Отже, на кінець XIX століття остаточно оформлюється статус Північного Причорномор'я, як могутнього сільськогосподарського ресурсу Півдня України. У контексті завдання, поставленого у назві цієї статті, саме ця обставина *диктує необхідність детального вивчення чинників формування, змін у процесі використання та трансформацій ґрунтового покриву регіону*, такого важливого в структурі господарства усієї сучасної України.

Слід відзначити важливі висновки щодо періодизації господарського освоєння території Північного Причорномор'я і змін природних умов унаслідок сільськогосподарського природокористування на території Запорізької області (Гурова, 2002). Отримані результати дозволяють скористатися його найсуттєвішими результатами і екстраполювати наведені у ній висновки щодо змін унаслідок сільськогосподарського природокористування на територію нашого дослідження. Можна погодитися з дослідником, яка уточнила і доповнила історичну періодизацію антропогенного впливу на ландшафти Запорожжя, виділивши п'ять історичних етапів природокористування в регіоні.

Зазначені вище історичні узагальнення обумовлюють *визначення наступних етапів*, упродовж яких стан ґрунтового покриву перебував під значним впливом певних чинників природного та антропогенного походження.

1. *Розвиток процесів площинного*

змиву на розораних схилах річкових долин та балок. У міру розорювання родючих ґрунтів півдня України, яке розпочиналося на околицях поселень (останні концентрувалися, передусім, у днищах річкових долин та балок), тобто, на навколишніх схилах, варто припустити, що саме на цих, найближчих до поселень ділянках, орне землеробство (угіддя для зернових, плодоовочевих культур та виноградники) спричинювало поширення ерозійних процесів на площинного змиву ґрунтового покриву.

2. Оскільки вільні землі родючих і добре зволжених заплавл швидко втягувалися в сільськогосподарське виробництво, то за умов панування екстенсивного характеру землеробства на родючих землях Півдня України обумовлював поступовий вихід землекористувачів на межирічні ділянки, де масштаби розорювання угідь ставали все більшими. За відсутності на той час лісосмуг, якими нині вкрита чи не уся територія степової зони України, варто було очікувати розвитку процесів вітрової ерозії, які легко виникали і міру збільшення площі зораних угідь.

3. Оранка все зростаючої площі земельних угідь і наступна сезонна вегетація зернових та інших культур обумовлювали посилену інфільтрацію поверхневого стоку на певних ділянках межиріч та аномальне змочування материнських порід регіону (порід лесової формації), що могло призводити до їхнього до ущільнення і утворення нових степових блюдець, формування яких у цьому разі відбувалося значно швидше, ніж аналогічний природний процес.

4. У місцях наявності різких перегинів земної поверхні (бровки схилів балок та річкових долин) посиленна інфільтрація була у змозі сильніше поповнити перший від поверхні водоносний горизонт (на поверхні порід червоноколірної формації) і сприяти час від часу вияву процесів зсування. Не виключено, що формування степових блюдець біля

бровок схилів могло обумовити їхню роль як водозбірних ліжок у присхилових ділянках межиріч, які у подальшому здатні були стати причинами виникнення ерозійних борозен, вимоїн та неглибоких ярів.

5. Процес інтенсивного використання земельних ресурсів з сільськогосподарською метою з ймовірним розвитком процесів, зазначених вище, на початковій стадії відбувався майже без будь-яких меліоративних заходів, хоча не можна відкидати певних локальних заходів землекористувачів, спрямованих на місцеві поліпшення стану земної поверхні, а, відтак – ґрунтового покриву. Без сумніву, вирівнювалися орні угіддя на схилах поблизу поселень (примітивні штучні тераси), засипалися новоутворені ерозійні борозни і вимоїни тощо.

6. Відомі суспільні події в Російській імперії, а у подальшому – у колишньому СРСР (перша світова війна, жовтневий переворот, громадянська війна, колективізація, голодомор, друга світова війна), які зумовлювали відсутність прогресу у раціональному використанні земельних ресурсів і поготів не справляли належного позитивного впливу на стан ґрунтового покриву Північного Причорномор'я. Проте, спроби здійснити комплекс заходів з охорони ґрунтового покриву і поліпшення урожайності сільськогосподарських культур простежуються виразно.

7. Одним із видів ефективного поліпшення в цілому біопродуктивності земельних угідь є лісосмути. Ще у 1891 році після сильної посухи спеціальна експедиція лісового департаменту Міністерства землеробства під керівництвом В. Докучаєва створила на півдні Російської імперії три дослідницькі ділянки, на яких були створені лісозахисні смуги і проводилися наукові спостереження за впливом полезахисних лісосмуг на навколишнє середовище у врожайність сільськогосподарських культур. Однак, у 1908 році дослідження були згорнуті,

а упровадження полезахисного лісорозведення у практику сільського господарства було припинено. Натомість, виникнення час від часу пилових бур переконливо свідчило про *необхідність створення захисних лісосмуг не тільки для пом'якшення негативного впливу вітрової ерозії, але й для поліпшення стаду доквілля степових регіонів в цілому.*

Стратегічна невизначеність у використанні земельних ресурсів у сільському господарстві на теренах Російської імперії та колишнього СРСР упродовж першої половини ХХ ст. та низький на той час рівень механізації агротехнічних заходів обумовлювали слабе використання фіто меліоративних заходів (полезахисних лісосмуг), які мають не тільки захисне значення для стану ґрунтового покриву, але й сприяють загальному поліпшенню екологічної обстановки степових регіонів. Інтенсивні роботи по створенню лісосмуг розпочалися лише після 1945 року і за короткий час набули значного поширення в усіх сільськогосподарських районах Причорномор'я. Завдяки своїй різноманітності захисні лісосмуги *справляють значний вплив на стан та трансформацію ґрунтового покриву.*

Сучасний етап у сільськогосподарському використанні земельних ресурсів, починаючи з повоєнного часу, який розпочався з упровадженням у орне землеробство *потужної землеобробної техніки і, таким чином, докорінно змінив інтенсивність обробки земель, потребує окремого висвітлення не тільки в частині агротехнічної діяльності, але й завдяки участі у трансформації ґрунтового покриву* усього комплексу антропогенного перетворення рельєфу земної поверхні, особливо в такому освоєному на сьогодні регіоні, як Північне Причорномор'я. А причин розглянути вплив антропогенного рельєфу на стан ґрунтового покриву більш, ніж достатньо: розвинене портове господарство, щільна мережа

автомобільних та залізничних шляхів, прокладання магістральних каналів, гірничодобувна промисловість, контрастуючі у рельєфі насипи та виїмки автошляхів та залізниць – свідки значного переміщення товщі осадових порід в цілому, та ґрунтового покриву, зокрема, траси магістральних нафтопроводів та регіональної газової мережі й інших підземних комунікацій, сліди давньої белігеративної діяльності та сучасної діяльності на військових полігонах, інфраструктури прикордонного радіолокаційного контролю, а також в районах бойових дій та ін.

Із наведеного вище можна зробити наступні **висновки**:

1. Зазначений історичний екскурс, ілюстрований послідовними етапами заселення дослідженої території і відповідними видами господарської діяльності, особливостями кліматичних умов степової зони, геоморфологічних морфолого-генетичних поверхонь та літологічних умов верхньої частини геологічного розрізу регіону вказує на *необхідність спрямування концентрації дослідницьких зусиль на встановлення співвідношень і виведення закономірностей формування ґрунтового покриву у геоморфологічному середовищі, його перетворення унаслідок зростання чисельності населення, різноманітності господарського використання, потужних меліоративних заходів.*

2. Вказаний регіон сучасної України, на наш погляд, може інтерпретуватися як ключовий для усього Причорномор'я, оскільки охоплює властиву усьому регіону сукупність тектонічних, літологічних та геоморфологічних особливостей доквілля, інших складників доквілля, а саме:

- різноманітність тектонічних закономірностей в орографії та річковій мережі, достовірні та ймовірні тектонічні порушення та ділянки висхідних та низхідних тектонічних рухів слабкої активності;

- строкатість стратиграфічних та літологічних комплексів з підвищенням і зниженням заляганням фундаменту нахиленої увалистої та горизонтальної пласкої рівнини на неогенових відкладах;

- значні відмінності в геоморфологічній будові окремих територій Причорномор'я, обумовлених присутністю різних морфологічних ознак, генетичних типів рельєфу, часом формування різних геоморфологічних таксонів та інтенсивністю перебігу сучасних геоморфологічних процесів;

- значні площі поширення

«фонових» генетичних типів ґрунтів (переважно на межиріччях), та локальні ділянки поширення строкатого ґрунтового покриву, обумовленого значною роллю рельєфу земної поверхні;

- історично обумовлена послідовність заселення регіону і відповідно – різна міра активності господарської діяльності, зумовлена зміною характеру господарської діяльності – від локального навколо поселень та у приморській зоні, до регіонального, пов'язаного з експансією аграрного виробництва і розвитком зрошувального землеробства.

Список використаних джерел

Буданова В. П., Горский А. А., Ермолова И. Е. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты (Серия «Византийская библиотека. Исследования»). СПб. : Алетейя, 2011. 336 с.

Гурова Д. Д. Зміна ландшафтів під впливом сільськогосподарського землекористування на території Запорізької області (кінець XVIII-початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.01. Київ, 2002. 20 с.

Данильченко О. П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (Кінець XIII - перша чверть XX століття). Владивосток, 2009. 120 с.

Дмитрук Ю. М., Матвіїшина Ж. М., Слюсарчук І. І. Ґрунти Траянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз. Чернівці : Рута, 2008. 228 с.

Дмитрук Ю. М., Слюсарчук І. І. Окремі показники ґрунтів, похованих під Траяновим валом. *Землеустрій і кадастр*: науково-виробничий журнал. 2010. №4. С. 52–62.

Залізняка Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ : Абрис, 1994.

Золотун В. П. Некоторые свойства палеопочв и вопросы датировки курганов на юге Украины. Материалы по археологии Северного Причерноморья Одесского археологического музея. 1970. №6. С. 168–181.

Золотун В. П. Развитие почв юга Украины за последние 50-45 веков : автореф. дисс. ... д-ра с/х наук. Киев, 1974. 74 с.

Лисецкий Ф. Н. Пространственно-временная организация. Белгород : Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2000. 304 с.

Пащенко В. М. Методологические проблемы ландшафтоведческого анализа и синтеза : дисс. ... д-ра геогр. наук : 11.00.01. Киев, 1991. 447 с.

Полупан Н. И. Влияние микрорельефа склоновых земель на процессы эрозии. Почвоведение. 1998. №6. С. 753–762.

Вахрушев Б. О. та ін. Рельєф України : Навчальний посібник. Київ : Слово, 2010. 688 с.

Светличный А. А., Черный С. Г., Швобс Г. И. Эрозиоведение: теоретические и прикладные аспекты. Сумы : «Университетская книга». 2004. 410 с.

Скадовский Г. А. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана. Труды VIII Археологического съезда. 1987. Т. 1. С. 75–160.

Субтельний О. Історія України. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

Цацкин А. И. Палеопедологические реконструкции для позднего плейстоцена юго-запада Русской равнины : автореф. дисс. ... канд. геогр. наук. Москва, 1980. 24 с.

References (translated & transliterated)

- Budanova, V. P., Gorskiy, A. A., Ermolova, I. E. (2011). Velikoe pereselenie narodov: etnopoliticheskie i sotsialnye aspekty [The Great Migration of Nations: Ethnopolitical and Social Aspects] (Series "Byzantine Library. Studies"). Aletyya [in Russian].
- Danylchenko, O. P. (2009). Etnichnyi rozvytok i mizhnarodni zv'yazky Pivdnya Ukrainy (Kinets XIII – persha chvert XX stolittya) [Ethnic development and international relations of the South of Ukraine (the end of the 13th – the first quarter of the 20th century)].
- Dmytruk, Yu. M., Matviishyna, Zh. M., Slyusarchuk, I. I. (2008). Grunty Trayanovykh valiv: evolyutsiynyi ta ekoloho- henetychnyi analiz [Soils of the Trajan ramparts: evolutionary and ecological-genetic analysis]. Ruta.
- Dmytruk, Yu. M., Slyusarchuk, I. I. (2010). Okremi pokaznyky hruntiv, pokhovanykh pid Trayanovym valom [Individual indicators of soils buried under Trajan's rampart: scientific publication]. *Zemleustriy i kadastr*, 4, 52–62.
- Hurova, D. D. (2002). Zmina landshaftiv pid vplyvom silskohospodarskoho zemlekorystuvannya na terytorii Zaporizkoi oblasti (kinets XVIII – pochatok XX stolittya) [Change of landscapes under the influence of agricultural land use in the Zaporizhzhya region (end of the 18th – beginning of the 20th century)] [PhD Thesis Abstract, Institute of Geography of NAS of Ukraine] [in Ukrainian].
- Lysetskyi, F. N. (2000). Prostranstvenno-vremennaya orhanyzatsyya [Spatial-time organization of agricultural landscapes]. Belgorod: BSU Press [in Russian].
- Pashchenko, V. M. (1991). Metodolohycheskye problemy landshaftovedcheskoho analiza y synteza [Methodological problems of landscape analysis and synthesis] [Dr. Sci. Thesis, S.I.Subbotin Institute of Geophysics of NAS of Ukraine] [in Russian].
- Polupan, N. Y. (1998). Vlyyanye mykrorelefa sklonovykh zemel na protsessy erozyi [Influence of microrelief of sloping lands on erosion processes]. *Pochvovedenye*, 6, 753–762 [in Russian].
- Skadovskiy, H. L. (1897). Belozerskoe horodysheche Khersonskoho uezda Belozerskoy volosty y sosednye horodyscha y kurhany mezhdru nyzovem r. Ynhultsa y nachalom Dneprovskoho lymana [Belozerskoye settlement of the Kherson district of the Belozersky volost and neighboring settlements and mounds between the lower reaches of the river. Ingulets and the beginning of the Dnieper Estuary]. *Trudy VIII Arkheolohycheskoho sezda*, Vol. 1, 75–160 [in Russian].
- Subtelnyi, O. (1991). Istoriya Ukrainy [History of Ukraine]. Lybid [in Ukrainian].
- Svetlychnyi, A. A., Chernyi, S. H., Shvebs, H. Y. (2004). Erozyovedenye: teoreticheskye y prykladne aspekty [Erosion Studies: theoretical and applied aspects]. "Unyversytetskaya knyha" [in Russian].
- Tsatskyn, A. Y. (1980). Paleopedolohycheke rekonstruktsiyi dlya pozdneho pleystotsena yuho-zapada Russkoy ravnyny [Paleopedological reconstructions for the Late Pleistocene of the southwest of the Russian Plain] [PhD Thesis Abstract, MSU] [in Russian].
- Vakhrushev, B. O., Kovalchuk, I. P., Komliev, O. O. et al. (2010). Relief Ukrainy : navchalnyi posibnyk [Landforms of Ukraine : Textbook]. Slovo [in Ukrainian].
- Zaliznyak, L. L. (1994). Narysy starodavnoi istorii Ukrainy [Notes on the ancient history of Ukraine]. Abris.
- Zolotun, V. P. (1970). Nekotorye svoystva paleopochv y voprosy datyrovky kurhanov na yuhe Ukrainy [Some properties of paleo-soils and dating questions of barrows in the south of Ukraine]. *Materyaly po arkheolohiyi Severnoho Prychernomor'ya Odesskoho arkheolohycheskoho muzeya*, 6, 168–181 [in Russian].
- Zolotun, V. P. (1974). Razvytye pochv yuha Ukrainy za poslednye 50-45 vekov [Soil development in the south of Ukraine over the past 50-45 centuries] [Dr. Sci. Thesis Abstract] [in Russian].

Отримано: 15 серпня 2022
Прийнято: 18 вересня 2022